

Кириєнко Олександр
(Київ)

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Історія військової цензури в Російській імперії одна із малодосліджених проблем як у зарубіжній, зокрема, російській, так і у вітчизняній історіографії. Водночас дослідження діяльності органів військової цензури є надзвичайно актуальним, оскільки військова цензура у певні періоди воєнно-політичних конфліктів, учасником котрих була Російська імперія, впливала на розвиток журналістики та свободи слова, тримаючи під контролем та обмежуючи поширення інформації щодо воєнних справ та подій, вона тим самим впливала на суспільно-політичну ситуацію в країні.

На нинішньому етапі світового розвитку у більшості сучасних демократичних держав, у тому числі й в Україні, на законодавчому рівні закріплено свободу слова, що мало б виключити можливості будь-яких зловживань, спрямованих на обмеження вільного доступу громадян до інформації. Проте, висвітлюючи певні аспекти сучасних воєнних конфліктів, воєнних навчань у рамках міжнародної співпраці, внутрішні справи військового відомства представники мас-медіа зустрічаються з проявами військової цензури, адже питання меж свободи слова та військової таємниці разом з інтересами армії у сучасному законодавстві України чітко не виокремлено і полишаються дискусійним. Допомогти розібратись у правомірності і доцільності таких обмежень на нинішньому етапі розвитку свободи слова може звернення до вивчення нормативно-правового регулювання державної інформаційної політики в Російській імперії під час Першої світової війни. У цьому й полягає актуальність нашого дослідження.

Історія розвитку військової цензури в Російській імперії протягом XIX – початку XX ст. засвідчує, що її інституалізація відбувалася разом з розвитком журналістики та періодичної преси; етапи функціонування інституту військової цензури пов'язані з періодами загострення воєнно-політичних протистоянь та воєн, активним учасником яких була імперія Романових. Сама ж діяльність військово-цензурних органів розглядалась як тимчасовий надзвичайний захід, який давав можливість владі більш жорстко контролювати свободу преси, обмежувати поширення в суспільстві інформації щодо воєнних подій на фронтах та встановлювати практично дієвий контроль за всією загальнополітичною ситуацією в імперії.

Порівняно з іншими періодами військова цензура в Російській імперії під час Першої світової війни досягла найвищого ступеня свого розвитку з огляду на масштаби охопленої нею території та диверсифікації сфер контролю. З огляду на це, метою нашої статті є аналіз законодавства, зокрема, розпорядчих та інструктивних нормативно-правових актів, що регламентували функціонування інституту військової цензури в Російській імперії протягом 1914–1917 рр.

Загалом проблема дослідження історії етапів формування правових засад діяльності органів військової цензури в Російській імперії лише частково знайшла своє відображення у працях А. Бахтуріної¹, О. Воронєжцева², Д. Іванова³, Т. Полусмак⁴, С. Чернопруда⁵.

Наукова новизна нашої роботи полягає у спробі аналізу правових засад діяльності органів військової цензури в Російській імперії протягом 1914–1917 рр. та нормативно-правового регулювання діяльності цієї інституції.

Законодавство щодо військової цензури в Російській імперії протягом 1914–1917 рр. являло собою складну багатоступеневу систему, яка складалась із законів та підзаконних актів різної юридичної сили (Тимчасових положень, наказів головнокомандувачів армій, циркулярів Головної військово-цензурної комісії, обов'язкових постанов генерал-губернаторів та губернаторів окремих місцевостей тощо).

Проаналізуємо спочатку законодавчі акти, які у мирний час забезпечували непорушність авторитету армії, оберігали від публічного розголошення інформацію, що містила в собі військову та державну таємниці. Так, основний кодифікований документ, що регулював загальну цензуру в Російській імперії, Статут про цензуру та друк (частково змінений і доповнений двома імператорськими указами від 18 березня 1906 р. «Доповнення тимчасових правил щодо періодичних видань» та від 24 квітня 1906 р. «Тимчасові правила щодо неперіодичних видань»), у статті 133 якого містилось положення, згідно з якого цензори при розгляді статей та рукописів на військову тематику мали керуватися діючими на той час спеціально виданими настановами⁶. Таке формулювання давало змогу вищим цензурним органам, навіть, у мирний час, видавати різноманітні циркуляри, які забороняли публікувати ті чи інші відомості військового характеру, оцінювати діяльність командного складу армії.

Застереження щодо недопущення розголошення через періодичні видання військової та державної таємниці містило нове Кримінальне уложення, яке вступило в дію 22 березня 1903 р. Деякі статті цього законодавчого акта були доповнені законом від 5 липня 1912 р. «Про зміну діючих законів про державну зраду через шпигунство в мирний час». Згідно з новим законом, шпигунство тепер розглядалося як самостійний злочин, а не як один із семи видів державної зради, охоплюючи не тільки сам процес шпигунства і сприяння йому, а й просте розголошення конфіденційної інформації. У Кримінальному уложенні 1903 р. розголошення таємниць з необережності або недбалості розглядалося як окремий посадовий злочин, не пов'язаний зі шпигунством. Окрім цього, було введено нове визначення інформації, яка мала характер державної таємниці у військовій галузі – це інформативні матеріали або інші інформаційні джерела, щодо зовнішньої безпеки Росії, її збройних сил та оборонних укріплень. За оприлюднення або передачу таких відомостей передбачалося покарання каторжними роботами строком до восьми років⁷.

Під час Першої світової війни на основі цього закону розроблено тимчасові нормативно-правові акти у царині військової цензури. 17 липня 1914 р. в Російській імперії Іменним Височайшим указом оголошено військовий стан⁸. Згідно з російським законодавством генерал-губернатор або губернатор у місцевості, що переведена на военний стан, мав право призупиняти вихід періодичних видань протягом терміну дії воєнного стану⁹. Такі надзвичайні повноваження давали владі підстави без жодних перешкод обмежити саму кількість періодичних видань, призупинивши діяльність найбільш опозиційно налаштованих щодо урядової політики.

Іменним Височайшим указом імператора Миколи II діючому Сенату від 20 липня 1914 р. також вводилося «Тимчасове положення про військову цензуру»¹⁰. Згідно з російським законодавством Іменний Імператорський указ – це форма волевиявлення самодержця, яка має силу закону. Іменні укази завжди видавались у письмовій формі й були звернені, як правило, до відповідних державних установ або посадових осіб – Сенату, міністерств, губернаторів, генерал-прокурорів тощо. З утворенням Державної ради (1810 р.) питома вага Іменної форми указного законодавства в Росії істотно

зменшилася і здебільшого Іменні укази видавалися з питань, які мали особливе політичне значення¹¹. Саме такого значення мали Іменні імператорські укази у галузі військової цензури, введені в дію з початком Першої світової війни на території Російській імперії.

«Тимчасове положення про військову цензуру», введене Іменним імператорським указом, складалося з десяти глав (86 статей), які визначали порядок введення та припинення дії військової цензури, обов'язки військово-цензурних органів та воєнних цензорів, регулювали механізми організації та діяльності центральних та місцевих військово-цензурних органів, як на територіях, пов'язаних з театром воєнних дій, так і на решті територій імперії, встановлювали відповідальність за порушення постанов про військову цензуру та способи оскарження на дії військово-цензурних органів¹².

Згідно із вищезгаданим нормативно-правовим актом, завданням військової цензури було запобігати завчасному оприлюдненню планів воєнної мобілізації, оголошенню і поширенню у періодичних виданнях, поштово-телеграфними засобами, під час публічних виступів інформації, яка може зашкодити військовим інтересам держави. Уся друкована продукція, поштово-телеграфна кореспонденція, тексти доповідей, фотографії мали розглядатися військовою цензурою, і якщо їх зміст якимось чином міг завдати шкоди зовнішній безпеці Росії, її збройним силам та оборонним об'єктам, то вони заборонялись¹³.

Відповідно до «Тимчасового положення...» військова цензура встановлюється у повному обсязі або частково. Військова цензура в повному обсязі запроваджувалася лише на територіях, де безпосередньо проходили воєнні дії або був оголошений воєнний стан, підпорядковуючись Штабу Головнокомандуючого армій, її функціональними обов'язками визначалось: 1) попереднє цензурування друкованих творів, естампів малюнків, фотографічних знімків, текстів публічних виступів та лекцій; 2) перлюстрація внутрішньої та міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції¹⁴.

Часткова військова цензура запроваджувалася на решті території Російської імперії і передбачала перлюстрацію міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції й тільки в окремих випадках внутрішньої. Здійснення цензурних функцій покладалося на Головну військово-цензурну комісію, місцеві військово-цензурні комісії при штабах воєнних округів та воєнних цензорів на місцях¹⁵.

У частині відповідальності за порушення норм військової цензури залежно від ступеня тяжкості порушення названим вище Іменним указом було розроблено систему адміністративних штрафів та відповідно до нього доповнено «Уложення про покарання кримінальні та виправні» (за редакцією 1885 р.) в частині злочинів проти громадського устрою та добробуту доповнено статтею 275/2 (передбачала покарання від 2 до 8 місяців за публічне розголошення у промовах, через засоби масової інформації в період оголошення мобілізації або під час війни відомостей щодо зовнішньої безпеки Росії, або її озброєння, або воєнних укріплень) та статтею 1012/4 (в якій зазначалося, що для осіб, які не подали під час мобілізації або під час війни, встановленої кількості примірників періодичних та неперіодичних видань до органів військової цензури встановлюється штраф у розмірі від 50 до 500 рублів).¹⁶

«Тимчасове положення про військову цензуру», за Іменним указом, визначило механізми контролю військово-цензурними органами за періодичними виданнями, видавництвами, книжковими крамницями. Проте і в законодавчому акті не було подано конкретний список відомостей, заборонених для оприлюднення. Ситуація вимагала окремого інструктивно-нормативного акта у вигляді переліку забороненої до розголошення інформації через періодичні та неперіодичні видання, поштово-телеграфну кореспонденцію. Слід зазначити, що, намагаючися приховати підготовку держави до

війни, такий перелік у Російській імперії був розроблений і введений у дію ще 28 січня 1914 р. під назвою «Перелік відомостей по військовій і військово-морській частині, публікація яких є недопустимою в періодичних виданнях на основі статті 1 відділу II закону від 5 липня 1912 р. «Про зміну діючих законів про державну зраду шпигунством в мирний час»». Цей перелік складався з десяти пунктів, які мали не допустити поширення через пресу будь-якої інформації, пов'язаної з підготовкою мобілізації, передислокацією воєнних з'єднань та укомплектованість їх озброєннями, відомостей, пов'язаних з військово-морським флотом, військово-морськими навчаннями¹⁷. Контроль за виконання цих приписів покладался на органи загальної цензури, зокрема на Головне управління у справах друку та на його підрозділи.

З початком же Першої світової війни та запровадженням військової цензури, постала необхідність у розробці нового переліку забороненої до розголошення інформації, який би врахував норми і закону від 5 липня 1912 р., і «Тимчасового положення про військову цензуру» від 20 липня 1914 р. Перший «Перелік відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її воєнно-морської оборони забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно» вже воєнного часу запроваджений у дію 26 липня 1914р., і складався з 25 пунктів, пов'язаних з різними аспектами військового життя. Умовно цей перелік можна поділити на такі категорії: інформація щодо військ, шляхів сполучення, засобів зв'язку, інформація щодо грошових воєнних асигнувань та інформація загального характеру з фронтів¹⁸.

Отже, під категорію державної таємниці потрапляла інформація, починаючи від кількості нейтралізованих шпигунів і закінчуючи описом відвідання представниками царської родини театру воєнних дій.

Протягом першого року війни цей перелік був доповнений пунктом «Про пропозиції, постанови та заходи для Ради Міністрів, які пов'язані з надзвичайними витратами у зв'язку з воєнним часом та військовими обставинами» (9 листопада 1914 р.) та ще трьома пунктами, які мали не допускати до публічного розголошення інформації про можливі суперечки та дискусії у Раді Міністрів (14 грудня 1914 р.)¹⁹.

Через рік деякі пункти «Переліку...» 1914 р. втратили свою актуальність (наприклад, про результати мобілізації), решта потребувала доповнення, а сам перелік було розширено з огляду на посилення військового цензурного режиму в Російській імперії. Так, 29 липня 1915р. видано нову редакцію «Переліку відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її воєнно-морської оборони забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно», який складався з 30 пунктів і відзначався від попереднього більш прискіпливими та точнішими формулюваннями пунктів щодо армії та воєнних подій, включав також недопустимість оприлюднення у пресі інформації про катастрофи, епідемії та про будь-які інші зміни у повсякденному житті територій, на яких оголошено воєнний стан²⁰.

Отже, у новому «Переліку» замість одного вилученого пункту розроблено шість нових. У наступні роки нових редакцій «Переліків» підготовлено не було. Однак з'являлися доповнення до нього. Так, 29 липня 1915 р. на основі підготовленої імператорові Доповіді Голови Ради Міністрів від 21 грудня 1915 р., «Перелік...» доповнено статтями, за якими військовим цензорам заборонялось оприлюднювати інформацію щодо пропозицій, постанов і заходів Ради Міністрів, пов'язаних з надзвичайними витратами у зв'язку з воєнним часом та військовими обставинами; про урядові пропозиції щодо законопроектів стосовно національних меншин імперії; про

взаємодію Ради Міністрів і законодавчих установ; про можливі кадрові ротації у Раді Міністрів²¹.

На основі вище проаналізованих законів імперії вищими військово-цензурними органами видавалися підзаконні акти розпорядчо-інструктивного характеру. Серед них чільне місце належало наказам Головнокомандуючого групою армій Південно-Західного фронту, постановам та циркулярам Головної військово-цензурної комісії (знаходилася при Головному управлінні Генерального штабу), місцевих військово-цензурних комісій (створювалися при штабах воєнних округів), обов'язкових постанов генерал-губернаторів та губернаторів²². Такі розпорядчо-інструктивні підзаконні нормативно-правові акти мали скеровувати діяльність місцевих органів військової цензури в умовах воєнного стану, встановленого на цій території.

Окрім вищезгаданих підзаконних нормативно-правових актів, виходячи знову ж таки з місцевих умов, вищі військово-цензурні органи для керівництва військовим цензором на місцях у повсякденній роботі розробляли та видавали інструктивно-методичні документи. Так, Штаб Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту розробив та видав «Правила по організації та виконанню військової цензури», якими тлумачилися деякі норми «Тимчасового положення про військову цензуру» за Іменним указом та роз'яснювалися завдання військовим цензором по роботі з періодичною пресою, друкарнями та книжковими крамницями, поштово-телеграфною кореспонденцією, забезпечення взаємодії з місцевими органами влади²³.

На територіях імперії, де впроваджувалася лише часткова військова цензура, військово-цензурними комісіями при штабах військових округів було розроблено «Інструкції військовим цензорам для роботи з поштово-телеграфною кореспонденцією»²⁴.

Однак події Лютневої революції 1917 р. негативно вплинули на діяльність військової цензури, внісши плутанину у діяльність її органів. Так, Тимчасовий уряд, декларуючи демократичні свободи, спочатку оголосив своїм розпорядження від 16 травня 1917 р. скасування загальної цензури,²⁵ а 26 червня 1917р. вже прийняв постанову «Про спеціальну військову цензуру друку» та запровадив у дію «Тимчасові правила про спеціальну військову цензуру друку». Нові правила (це було зазначено в постанові Тимчасового уряду) являли собою змінену і доповнену редакцію «Тимчасового положення про військову цензуру» від 20 липня 1914 р. Повноваження органів військової цензури на територіях, пов'язаних з театром воєнних дій або оголошених на воєнному стані, за новим нормативно-правовим актом не зазнало істотних змін і продовжувало регулюватися нормами «Тимчасового положення про військову цензуру» від 20 липня 1914 р.; натомість на решті територій регламентація діяльності органів військової цензури зазнало істотних змін. Так, було скасовано статті 1–7, 13–30, 48–53, 56, 57, 60, які регулювали військову цензуру в Росії, яка запроваджувалася частково, в частині перлюстрації поштово-телеграфної кореспонденції. Ключове місце у «Тимчасових правилах про спеціальну військову цензуру друку» від 26 червня посідала стаття 3, згідно з якою військова цензура полягала у попередньому розгляді друкованих творів органами військової цензури на наявність у них заборон, передбачених «Переліком відомостей, що підлягають попередньому розгляду органами військової цензури»²⁶. Розроблений «Перелік відомостей...» практично повністю повторював «Перелік відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її воєнно-морської оборони забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно» від 29 липня 1915 р. з вилученням з нього пунктів, що стосувались відвідування військ особами царської родини²⁷.

Новий етап у діяльності органів військової цензури пов'язаний з подіями 25 жовтня 1917р., коли до влади в Росії прийшли більшовики і проголосили радянську владу: розпочинався вже радянський період військової цензури, офіційне впровадження якої пов'язане із затвердженням 23 грудня 1918 р. «Положення про військову цензуру»²⁸.

Отже, розробка правових засад діяльності органів військової цензури в Російській імперії у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) відбувалася на основі законодавства, що діяло в Росії у довоєнний період і складалось з законів, підзаконних актів та інструктивно-методичних рекомендацій. Протягом 1914–1917 рр. у розвитку військово-цензурного законодавства можна виокремити два періоди: період функціонування військової цензури на основі «Тимчасового положення про військову цензуру» за Іменним указом Миколи II (20 липня 1914 р. – 26 червня 1917 р.) та період функціонування військової цензури на основі «Тимчасових правил про спеціальну військову цензуру друку» (26 червня 1917 р. – 25 жовтня 1917 р.). Протягом першого періоду функціонування військової цензури відбувалося посилення цензурного законодавства, спрямоване не лише на захист від розголошення у пресі таємної військової інформації, а й на встановлення контролю за всією загальнополітичною ситуацією в імперії; протягом другого періоду функціонування органів військової цензури характеризується деяким послабленням суворості її норм, але при цьому незмінною полишалася структура військово-цензурних органів, яка склалась у Росії ще у дореволюційний період.

Анотація

У статті на основі широкого архівного матеріалу проаналізовано законодавство, яке регламентувало функціонування органів військової цензури в Російській імперії протягом 1914–1917рр.

Annotation

In the article on base of the broad archive material legislation, providing operation of military censorship organ in Russian empire during 1914–1917 is analysed.

¹ *Бахтурина А.* Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / Ассоциация исследователей российского общества XX века / В.В. Шелохаев (предисл.). – М., 2000. – 264 с.

² *Воронежцев А.* Из истории военной цензуры в период первой мировой войны (по материалам Саратовской губернии) // «Проблемы истории Саратовского края и документальное наследие. Мат-лы научн. конф. – Саратов, 2006.

³ *Иванов Д.* Формирование военной цензуры России 1810–1905 гг.: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 2000. – 18 с.

⁴ *Полусмак Т.* Цензурное законодательство дореволюционной России: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Н.-Новгород, 2003. – 42 с.

⁵ *Чернопруд С.* Законодательные акты по защите гостайны в Российской империи в начале XX века // Вопросы защиты информации. – М., 1996. – №4(35). – С. 25–29.

⁶ Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А.А. Добровольского / Сост. А.А. Саатчиан. Книга 2. – Т. VIII–XVI. – СПб., 1911. – С. 3324.

⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXXII. 1912 год. Отделение I – Пг., 1915. – С.110–111.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 279. – Арк. 1.

⁹ Полный свод законов Российской империи... – С.704.

- ¹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 296 («Временное положение о военной цензуре» от 20 июля 1914 г. о введении его в действие. Утверждено Николаем II). – Арк.165.
- ¹¹ Юридична енциклопедія: В 6 т. // Редкол.: Ю.С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. – Т. 5. – К., 1998. – С. 663.
- ¹² ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 296 («Временное положение о военной цензуре» от 20 июля 1914г. о введении его в действие. Утверждено Николаем II). – Арк. 166–174.
- ¹³ Там само. –Арк. 165.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 166.
- ¹⁵ Там само. –Арк. 167.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 165.
- ¹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 1680. – Оп. 1. – Спр. 311 (Перечень сведений по военной и военно-морской частям, оглашение которых в печати воспрещается, 1914 г.). – Арк. 15–18.
- ¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 486 (Перечень сведений, не подлежащих оглашению в печати, почтовой и телеграфной корреспонденции без предварительного разрешения военной цензуры). – Арк. 1.
- ¹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 735. – Оп. 1. – Спр. 1 (Дело о введении военной цензуры. Правила по организации и исполнению цензуры. 1 августа 1914 г. – 8 апреля 1917 г.). – Арк. 45.
- ²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 1262. – Оп. 1. – Спр. 263 (Переписка с унтер-офицерами дополнительного штаба управления в уездах об утверждении деятельности военного цензора в Волынской губернии. 9 сентября 1915 г. – 10 марта 1917 г.). – Арк. 4–5.
- ²¹ ЦДІАУК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 485 (Дело о введении в г.Киеве военной цензуры 19 августа 1914 г. – 12 декабря 1916 г.). – Арк. 75.
- ²² ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 237 (Приказ Главногокомандующего армиями Юго-Западного фронта от 6 августа 1914 г. о военной цензуре корреспонденции, запрещении допуска в армию корреспондентов и фотографов.). – Арк. 32, 90, 88.
- ²³ ЦДІАУК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 485 (Дело о введении в г.Киеве военной цензуры 19 августа 1914 г. – 12 декабря 1916 г.). – Арк. 7–8.
- ²⁴ ЦДІАУК. – Ф. 313. – Спр. 2. – Спр. 3118 (Инструкции военным цензорам, утверждённым на заседании Московской военно-цензурной комиссии 23 января 1915 г. и 10 февраля 1915 г.). – Арк. 3–7.
- ²⁵ *Жирков Г.* История цензуры в России XIX–XX вв. – М., 2001. – С. 223.
- ²⁶ Временные правила о специальной военной цензуре печати от 26 июня 1917 г. – <http://www.frip.ru>
- ²⁷ Перечень сведений, подлежащих предварительному просмотру военной цензурой. – <http://www.frip.ru/>
- ²⁸ *Жирков Г.* История цензуры... – С.235.